

2017 | 3

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

- *BOLLÓK ÁDÁM–B.SZABÓ JÁNOS*
A DE ADMINISTRANDO IMPERIO KAZÁR
FORRÁSAI ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS
- *PÁLOSFALVI TAMÁS*
MENNYI IDEIG TARTOTT NÁNDORFEHÉRVÁR
ELSŐ OSTROMA?
- *MARTÍ TIBOR*
OKLEVELEK ARAGÓNIAI BEATRIX
HAGYATÉKÁBÓL
- *LÁSZLÓ ANDOR*
ILLÉSHÁZY ISTVÁN CSATLAKOZÁSA
BOCSKAIHOZ
- *TÓTH ÁRPÁD*
A REFORMKORI PESTI EGYESÜLETEK
MINT A NYUGATI MINTÁK KÖVETŐI
- *VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT*
BANGHA BÉLA A ZSIDÓKÉRDÉS
ÚTVESZTŐIBEN
- *KECSKÉS D. GUSZTÁV*
AZ ENSZ MENEKÜLTÜGYI FŐBIZTOSSÁGA
ÉS A KÁDÁR-KORMÁNY

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZEZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 3. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Bollók Ádám–B. Szabó János: Hogyan tünt el a *De administrando imperio* 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feltevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány 347
- László Andor: Illésházy István csatlakozása Bocskaihoz (1605) 379
- Tóth Árpád: „Majmolás” vagy civilizációs fölzárkózás?
A reformkori pesti egyesületek mint a nyugati minták követői 399

VITA

- Pálosfalvi Tamás: Mennyi ideig tartott Nándorfehérvár első ostroma?
Gondolatok egy „páratlanul rosszul ismert” esemény kapcsán 417

MŰHELY

- Veszprémy László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista.
Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben 439
- Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága és a Kádár-kormány közti kapcsolat az 1956-os magyar menekültválság idején 463

DOKUMENTUM

- Martí Tibor: Oklevelek Aragóniai Beatrix hagyatékából.
Magyar vonatkozású források a spanyol katonai lovagrendek iratanyagában 491

TÓTH ÁRPÁD

„Majmolás” vagy civilizációs fölzárkózás?

A reformkori pesti egyesületek
mint a nyugati minták követői

„Nincsen a világon nemzet, melynél, mind a magán-, mind a nyilvános életben, oly gyakori hivatkozások történnek a külföldre, mint nálunk. Ennek van jó, de van rossz oldala is. Jó oldala, hogy miután annyira el vagyunk maradva, mindenesetre a legokosabb dolog, mit tehetünk, figyelemmel tekinteni azon nemzetekre, melyek minket megelőztek. Rossz oldala pedig, hogy ezáltal veszélyeztetik nemzeties magánálló létünk és kifejlődésünk, és könnyen üres visszhangjaivá, hogy nem mondjam, majmaivá lehetünk a külföldnek”¹ – Irinyi József, a radikális ellenzéki politika egyik ifjú képviselője és a majdani, 1848. március 15-i forradalom egyik vezéregyénisége ezeket a gondolatokat látta legalkalmasabbnak arra, hogy bevezesse nyugat-európai utazása során szerzett élményeit, valamint azok nyomán levont következtetéseit összefoglaló könyvét. A szerző a könyv megjelenésekor, 1846-ban még csupán huszonnégy esztendő, ám éles szemmel látja korának alapvető dilemmáját: miközben Magyarország politizáló közvéleményének nagy része mind kétségbeesettebben tekint hazája elmaradottságára, és a lehetséges felzárkózás fő inspiráló erejének a „Nyugatot” (azon belül is elsősorban Nyugat-Európát) tartja, aközben ez a mintakövetés számos szempontból problematikus, öncélúvá válhat és ellenszenvet is gerjeszt.

A lehetséges vonatkozások közül elegendő két, közismert jelenségre utalnunk. Batsányi János, a századforduló radikális költője a nemesi közélet több nemzedékében hagyott mély nyomot, amikor *A franciaországi változásokra* című versében arra intette a magyar nemességet, hogy „vigyázó szemetek Párizsra vessétek”, lényegében arra figyelmeztetve őket, hogy az ő hatalmukat is forradalom fogja elsöpörni, ha nem lépnek időben. Más értelemben hatott riasztóan az 1840-es évek egyik ellenzéki értelmiségi csoportjának színrelépése, az egykorú riválisok által „doktrinéknek” is nevezett centralistáké, akik a nyugati alkotmányos államszerkezeti modellekre hivatkozva az erős és hatékony modern kormányzati szerkezet létrehozását tekintették a kor legfontosabb politikai feladatának. Törekvésük ugyanis éles ellentétben állt az abszolutisztikus törekvésekkel szemben a vármegei önkormányzatiság megerősítésében és a kormány gyengítésében érdekelt liberális nemesi ellenzék politikai stratégiájával. A modernitás jegyében követni javasolt idegen minta ebben az esetben életidegensége és a hazai realitással nem számoló doktrinérsége miatt váltott ki ellenszenvet.

1 *Irinyi József*: Német-, francia és angolországi úti jegyzetek. Hála [Halle], 1846. (Reprint: Argumentum, Bp., 1998.) 11.

Jelen tanulmány a reformkori magyar társadalom egyik jellegzetes, akkoriban újszerűnek számító intézménye, az egyesület kapcsán vizsgálja a mintakövetés kérdéskörét. Az alábbiakban nagyjából a pesti egyesületek megalakulásának feltételei és a működésük tekintetében próbálom értékelni a nyugati minták jelentőségét. Az egyesületek bemutatása közben sorra veszem az összehasonlítás lehetséges szempontjait, utalva a hasonlóságokra és különbségekre. Ezután kimutatom az átvétel közvetlen bizonyítékait, ahol lehet, végül utalok az utánzás korabeli – jórészt negatív – visszhangjára.²

Korabeli ismeretek Nyugat-Európáról: utazók, olvasmányok

A magyar történetírás eddig nem dolgozta fel monografikusan az európai minták magyarországi követésének történetét, noha a kérdést számos tanulmány érintette és a jelenség múltja is messzire, a keresztény állam megszervezéséig nyúlik vissza. Attól kezdve a nyugati hatás folyamatos és igen sokrétű, a földművelés technikáitól és a hadszervezet formáitól a művészeti stílusirányzatokig és a társadalomszerveződésig számos aspektusa kimutatható. A közvetítést eleinte kizárólag Magyarországra települt lovagok, szerzetesek, kézművesek és földművelők végezték, később viszont az itt született és Nyugat-Európa országaiban megfordult „utazók” szerepe is megnőtt.

A felvilágosodás mozgalma újabb lendületet adott a követendő példaként tekintett külföldi minták magyarországi adaptálásának. Itt a hely szűke miatt egyetlen esetet említünk: a pietista hatást, mely egyszerre mutatja a közvetítés folyamatát és azt, hogy egy kulturális minta átvétele mennyire széles, egymással csak lazán összefüggő területekre kisugározhat. Mindezt jól példázza Bél Mátyás (1684–1748) pozsonyi iskolaigazgató, majd evangélikus lelkész életműve, aki Halléban August Hermann Francke mellett tanult, majd hazatérve nem csupán a pietista vallásgyakorlat meghonosításában játszott kiemelkedő szerepet, de hozzá és környezetéhez fűződik többek között a magyarországi sajtó kibontakozása, továbbá a honleíró statisztika megalapítása is.

A közvetítés egyik legfontosabb mechanizmusa a külföldi egyetemekre vezető peregrináció volt, amelynek volumenét az utóbbi évek kutatásai nyomán megjelent adattáraknak köszönhetően ma már aránylag jól ismerjük.³ A Habsburg Biro-

2 A tanulmány anyagát nagyrészt doktori disszertációm, illetve annak könyvként megjelent változata képezi: *Tóth Árpád: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban.* L'Harmattan, Bp., 2005.

3 Az 1994-ben megindított, Szögi László által szerkesztett „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” című adattársorozatnak eddig huszonhárom kötete látott napvilágot, melyek közlésezik (többek között) a Habsburg Birodalom és a Német-római Császárság összes fontosabb felsőoktatási intézményébe beiratkozott, magyarországi születésű hallgató személyi és képzési adatait a 17. századtól az I. világháború koráig.

dalom örökös tartományainak egyetemlein és akadémiáin például 1790 és 1850 között közel 9000 esetben regisztráltak Magyarországon született diákok.⁴ Ha ehhez képest kisebb mértékben is, de a 18. században ugyancsak számottevő volt a nyugati irányú peregrináció, és németországi, hollandiai és svájci egyetemekre is iratkoztak be magyar hallgatók. E sajátos, középkori hagyományt követő vándorlás újkori továbbélése részint abból fakadt, hogy Magyarországon egyetlen teljes (a katolikus teológiai és jogi mellett Mária Terézia korszakától kezdve orvosi képzést is nyújtó) egyetem működött, részint abból, hogy a protestánsok sokáig csak külföldön sajátíthatták el az értelmiségi szakmákat.

Az utazók másik fontos csoportját azok a nemes ifjak alkották, akik egyfajta tanulmányútként fogva fel az utazást, hazai iskoláik elvégzése után járták be a nyugat-európai országokat. A skála itt jellemzően a nagybirtokos főnemességtől a vármegyékben meghatározó közéleti szerepet játszó köznemesség vagyonosabb tagjaiig terjedt, de elvétve olyan eseteket is ismerünk, amikor a polgári származású ifjú kézműveslegényként vándorolva kereste fel a nyugat-európai országok nagyobb városait. Az efféle utakról leginkább útleírásokból vagy levelezésekből értesülünk, és az ilyen forrástípusok ritkasága miatt felmérni sem lehet, hogy mennyire volt elterjedt a jelenség. Fontosságát mindenesetre fokozza, hogy útinaplóikat hazatérve többen kiadták, és így a külföldön szerzett élmények széles körökhöz juthattak el. A reformkorban felfutó útirajz-irodalomból a mintaközvetítés szempontjából kiemelkedik a fiatal köznemes Szemere Bertalan 1838-ban megjelent munkája, aki Németországot, Franciaországot, Nagy-Britanniát, Németalföldet és Svájcot bejárva kifejezetten a magyar olvasók számára példaként hasznosítható tapasztalatait tette közzé.⁵

A nyugati minták magyarországi megismerésének további fontos eszközét jelentették a részint magyarok által írt, részint külföldről beszerzett olvasmányok. Ezek főként a jómódú nemesek magánkönyvtárait gyarapították, ám már a felvilágosodás kora óta létrejöttek olvasóköri körök, melyek külföldi könyveket és újságokat is tartottak annak ellenére, hogy a beszerzést a cenzúrahivatal erősen korlátozta.⁶ A magyarországi olvasóközönség így is szerteágazó ismereteket szerezhetett a nyugat-európai országokról például a 19. századtól egyre szélesebb kínálatot nyújtó folyóiratokból, valamint a Lassu István kormányzati tisztviselő által az 1820-as évek második felében kiadott könyvsorozatból, amelynek kötetei a honleíró statisztika korabeli felfogását követve Európa legtöbb államáról (az államszervezettől és a földrajzi adottságoktól kezdve a gazdaság szerkezetéig és a népszokásokig) képet nyújtottak.⁷

4 Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein. 1790–1850. Budapest–Gödöllői Egyetemi és Főiskolai Levéltári Szövetség–ELTE Levéltár, Bp.–Szeged, 1994. 17.

5 Szemere Bertalan: Utazás külföldön. Válogatás Szemere Bertalan nyugat-európai útinaplójából. S. a. r. Steinert Ágota. Helikon, [Bp.], 1983.

6 Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Akadémiai, Bp., 1978.

7 Pl. Lassu István: Nagy Británia' statistikai, geographiai és historiai leírása. Pest, 1827.; Uő: Az austriai birodalomnak' statistikai, geographiai és historiai leírása. Buda, 1831.

Az egyesületek korai korszaka Magyarországon: hasonlóságok és különbségek

A fenti áttekintés talán elegendő ahhoz, hogy belássuk: a 19. század első felében a magyar közvéleménynek – a bécsi kormányzat minden elszigetelési törekvése ellenére – megvolt a lehetősége arra, hogy legalább érintőlegesen megismerje a kurrens nyugat-európai társadalmi folyamatokat. Ezek alapján az sem meglepő, hogy a különösen Németországban és Angliában terjedő egyesületi szerveződés híre is eljutott Magyarországra.

Nyugat-Európa nagyobb országaiban a történetírás az utóbbi évtizedekben fokozott figyelmet fordít az egyesület mint történeti jelenség vizsgálatára, ami programadó, illetve szintetikus igényű munkákban⁸ és nagyszámú esettanulmány megjelenésében is tetten érhető. A német szakirodalmi termésből különösen nagy jelentőségű, hogy a városi polgárság 18–19. századi történetét összehasonlító módszerrel feldolgozó, Lothar Gall által vezetett frankfurti kutatási projekt („Stadt und Bürgertum”) a városok vezető rétegének meghatározásához az egyesületi szerepvállalást is figyelembe vette.⁹

A hasonló tárgyú kutatás ezzel szemben jóval csekélyebb mértékű Magyarországon, és ezen belül a késő rendi társadalom korszakában működött, legkorábbi egyesületekről eddig beható feldolgozás nem készült. Az alapozáshoz a legfontosabb kiindulópontot Pajkossy Gábor áttekintő, alapvetően statisztikai módszerű közleményei nyújtják, aki országos (részben későbbi adatokból összeállított) összeírásokból vont le következtetéseket az 1848 előtti egyesületekről.¹⁰ Adatai szerint akkoriban mintegy 500 egyesület működött az országban. A közelítő érték részben abból fakad, hogy működésükről az államigazgatás sokáig nem is vezetett nyilvántartást, és a Magyarországon is népszerű liberális jogfelfogás szerint az egyesületek – magánjogi intézményként – nem is voltak kötelesek a kormányzat bármely szervével regisztráltatni tevékenységüket. A kortársak számára nem volt egyértelmű az egyesület fogalma sem, és így a korabeli nyelvben nem is alakult ki egyértelmű definíció az egyletekről. Ez a tanulság szűrhető le az egyesületekkel valamilyen érte-

8 *Thomas Nipperdey*: Verein als soziale Struktur im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert. In: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte historischer Forschung in Deutschland*. Göttingen, 1972. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 1.) 1–44.; *R. J. Morris*: Voluntary societies and British urban elites 1780–1850: an analysis. In: *The Eighteenth-Century Town*. Ed. Peter Borsay. Longman, London–New York, 1990. 338–366.; *Uő*: Clubs, societies and associations. In: *The Cambridge Social History of Britain*. III. Social agencies and institutions. Ed. F. M. L. Thompson. Cambridge University Press, Cambridge, 1990. 395–443.

9 Ld. különösen: *Dieter Heim*: Soziale Konstituierungsfaktoren des Bürgertums. In: *Stadt und Bürgertum im Übergang von der traditionellen zur modernen Gesellschaft*. Hrsg. Lothar Gall. Oldenbourg, München, 1993. 151–181.; *Michael Sobania*: Vereinsleben. Regeln und Formen bürgerlicher Assoziationen im 19. Jahrhundert. In: *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert*. Bildung, Kunst und Lebenswelt. Hrsg. Dieter Heim–Andreas Schulz. Beck, München, 1996. 170–190.

10 *Pajkossy Gábor*: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (1993) 4. sz. 103–109.

lemben foglalkozó, egyébként viszonylag nagyszámú források szövegelemzése alapján. Az 1845 januárjában elrendelt országos egyesületi összeírás során felterjesztett törvényhatósági válaszok, a szervezettípus népszerűsítésének szentelt röpiratok és újságcikkek, az ilyen „intézetek” listáját közlő kalendáriumok és címtárak, az egykorú szótárak és lexikonok, sőt maguknak az egyesületeknek a kiadványai is nélkülözik az intézménytípus pontos meghatározásának igényét. A nyilvános nyelvhasználat során ugyanakkor előfordul, hogy egyesületnek neveznek vagy azokkal közös kategóriaként említenek olyan intézményeket is, amelyek fontos szerkezeti tulajdonságokban eltérnek a mai, társadalomtudományos meghatározás szerint egyesületeknek minősülő szervezetektől. Így a mai, szűkebb értelemben egyesületnek tekinthető szervezeteken kívül idesoroltak például nyereségérdekelt és a befektetett tőkerésszel arányos nagyságú osztalékot szétosztó részvénytársaságokat; a tagjaikat kooptálással kiválasztó tudományos, illetve irodalmi társaságokat, ahol tagsági díjat sem kellett fizetni, vagyis a finanszírozás független volt a tagság hozzájárulásától; továbbá olyan helyhatósági alárendeltségben működő intézményeket, melyek az egyesületekhez hasonlóan „közhasznú célokat” követtek. Könnyen belátható, hogy az ilyen szervezetek közös vonása volt, hogy tagságukat azonos, meghatározott törekvés vezérelte, és hogy tevékenységüket kisebb-nagyobb mértékben formalizálták, ami bizonyos fokú jogegyenlőséget teremtett a körülöttük fennálló, a rendi hierarchia szabályai által meghatározott társadalomban. Az említett hasonlóságokon túl azonban jelentősek a különbségek is, amennyiben az egyesületek lényegéhez tartozik az önkéntesség, és az, hogy a tagokat nem, vagy nem elsősorban az anyagi nyereség motiválja a részvételben. Úgy tűnik, ez a szempont nem csupán a jelenkori egyesületeket vizsgáló társadalomtudomány elemzési céljaihoz illeszkedik, hanem már a 19. század második negyedének egyesületeire is alkalmazható, annak ellenére, hogy a források gyakran nem elegendők ahhoz, hogy e szervezetek valóságos tevékenységét meg tudjuk ítélni.

Pajkossy adatai szerint a korai magyarországi egyesületek eloszlását alapvetően az jellemzi, hogy legtöbbjük városias településen működött. Hozzátehetjük, hogy a későbbiekben ez a túlsúly megszűnik, mivel az 1870-es és 1880-as években már a városoktól távol eső területeken, számos esetben falvakban is sorra alakultak egyletek – jellemzően jótékonyosságra vagy az irodalmi műveltség terjesztésére szakosodva.¹¹ Az első egyesületek esetében azonban világos az összefüggés az egyesületek létrejötte és az urbanitás között. Ráadásul míg a legszélesebben elterjedt egylettípus, a casino területi eloszlása viszonylag egyenletes, amennyiben a legtöbb vármegye központjában szerveződött ilyen intézmény, addig a ritkább típusok, például a zeneegyletek jellemzően Pesten és Budán, valamint a nyugati határhoz közeli, németes kultúrájú, több évszázados polgári múltú visszatekintő városokban (főként Pozsonyban és Sopronban) jelentek meg korán.¹²

11 A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig. I–III. Szerk. Pór Edit. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1988.

12 A kaszinók térbeli és az urbanizációs lejtőt követő kiterjedésének történetéhez ld.: *Eöry Gabriella*: Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra.

Elsőként, 1817-ben jótékonyági egyletek alakultak. Ezek törekvéseikben és módszereikben változást hoztak a szegényügy kezelésében: míg azt megelőzően alamizsnagyűjtéssel és a befolyt összeg szétosztásával (segélyezéssel) oldotta meg a közösség a szociális problémákat, addig a Pesti Jótékony Nőegylet a francia háborút követő dekonjunkció és több éven keresztül tartó éhínség korszakában a munkára alapozott keresőtevékenységre helyezte a hangsúlyt. Például munkalehetőségeket teremtett (önkéntes dologházat alapítva), „újrakezdési hitelt” nyújtott eladósodott iparos mestereknek és a szegény gyermekek számára kézműves mesterségek elsajátítását kínáló iskolát hozott létre. A bevételek között az egyleti intézményekben előállított termékek eladási ára jelentősen meghaladta a jótékony gyűjtések eredményét.¹³ A protestáns kezdeményezésre létrejött, de tagságát tekintve felekezeti feletti jellegű egyesület szakítást jelentett a szegénykérdés hagyományos, egyházi szervezeti kötődésével is.

A jótékonyági egyesületek alapításának következő hullámát az 1830-as évek hozták, amikor kisdedóvó intézetek alakultak előbb Pesten és Budán, majd az ország számos más pontján. Ezek az egyesületek annyiban tekinthetők szegényügyi intézménynek, hogy elvi jellegű megnyilvánulásaik szerint „menedék-, gyám- és képzőhelyet” kínáltak a hat év alatti gyermekeknek, hogy „az alsóbb nép rendiben oly közönségesen elhatalmazott erkölcsi romlásnak ellene munkálódhassék” és hogy „az országnak jó, jámbor és hasznos tagokat” neveljen.¹⁴ E céltételezést természetesen nem módosítja az sem, hogy a vidéki óvodák működéséről készült első országos áttekintés szerint több vidéki városban nem vagy nem kizárólag az „alsó rendek” írárták be gyermekeiket, hanem a polgárok és az „előkelők” (feltehetően a városban élt nemesek) is.¹⁵ Népjóléti intézménynek tekinthető az 1839-ben megszervezett Pesti Gyermekkorház Egyesület is, ugyanis egyfelől az igazgató orvos figyelemfelkeltő állítása szerint „a gyermekbetegségek borzasztó népfogyasztó hatalommal bírnak!”, másfelől viszont az egyesület statútuma kifejezetten a „szegény beteg gyermekek” gyógyítását határozta meg célként.¹⁶ Végül az 1841-ben alakult pesti takarékpénztárt is ide kell sorolni, legalábbis korai éveiben, amikor még nem osztalékos rendszer szerint működő, részvénytársasági formájú bank volt, hanem a cselédeket, napszámosokat és a környező vidék parasztosságát a takarékosagra nevelni hivatott, kifejezetten a csekély vagyonúakra

PhD-disszertáció. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2016. I. 4. fejezet: A kaszinók elterjedése Magyarországon, 35–92.

13 Tudósítás az Asszonyi Egyesület által sz. kir. Pest városában alapított jöltévő Intézetekről, azoknak belső elrendeléséről és fennállásáról, 1817-diki mártius elejétől 1833-diki szeptember végéig. Strausz, Bécs, 1834.

14 *Brunswick Teréz–Rehlingen Antal*: Rendszabási a Nemzeti Egyesületnek, a kisdedek koránti nevelésére nézve, gyám és képző intézetek által. Pest, 1830. 4.

15 *Kacsokovics Lajos*: A kisdedóvó intézeteket Magyarországon terjesztő egyesület 1843-diki névkönyve. Pest, 1843.

16 Budapest Főváros Levéltára (= BFL), Pest város tanácsa iratai, Rendeletek és felterjesztések (Intimata), IV. 1202. c. 9180. AN; Statuten des unter dem obersten Schutze Ihrer k.k. Hoheit der Durchlauchtigsten Frau Erzherzogin Maria Dorothea stehenden Pesther Armen-Kinder-Spitalsvereins. [Pest], 1843.

korlátozott (például az egyszeri pénzbetétek és a betétkönyvek összértékét is igen alacsony szinten maximáló) jótékonyági egyesület.

Időben másodikként a társasegyletek jelentek meg Magyarországon. Az első casinót 1827-ben hozták létre Pesten, de 1833-ra már 29 hasonló intézmény működött országszerte, és 1848-ra számuk elérhette a kétszázat.¹⁷ Az 1830-as évek második felének újdonsága, hogy az eredeti szándék szerint a hasonló gondolkodású férfiak közös szervezetbe gyűjtésére létesült mozgalomban a törés jelei jelentkeztek: több városban a rendi elkülönülést kifejező polgári casinók váltak ki a „nemzeti” casinókból. (A nemesi, illetve polgári bázisú casinóktól elkülönülve, harmadikként Baján a helyi értelmiségiek és tisztviselők is saját szervezetet alapítottak maguknak.)¹⁸ Eközben a nagy múltú polgári lövészegyletek is kezdték magukra öltetni a társasegyletek vonásait, az 1703 óta működő pesti lövészegyletnek például 1840-ben a 47 lövész mellett 160 olyan tagja volt, akit a forrás a „lövészet barátjának” nevez, vagyis aki feltehetően a társas együttlét érdekében vett részt a társaság rendezvényein, a rendszeres időközönként tartott céllövészeteken.¹⁹

A kulturális élet gazdagítására szerveződött egyesületek közül a már említett zeneegyletek jöttek létre előbb – a Pest-Budai Hangászegylet már korábban fennállt szerveződések egyesüléseként 1836-ban, illetve az 1830-as években még legalább öt vidéki városban. Ezeket a képzőművészeti egyesületek követték, az 1839-től éves rendszerességgel kiállításokat szervező Pesti Műegylet, 1847-ben pedig egy olyan szervezet, amely állandó nemzeti festménygyűjtemény felállítását tűzte ki céljával. A természettudományos műveltség terjesztésére, valamint az orvosok szakmai érdekképviseletére is szerveződtek egyesületek 1840 körül. A gazdasági egyesületek közül az 1827-től évente megtartott pesti lóverseny törzsközönségéből alakult ki az Állattenyésztő Társaság, majd ennek profilbővüléséből 1835-től a Magyar Gazdasági Egyesület (amely a mezőgazdaság fejlesztését tűzte ki céljával), 1841-től pedig szintén Pesten jött létre az Országos Iparegyesület. Az 1830-as években több önszegélyező egyesület alakult, melyek többsége csak temetkezési segítyt nyújtott, néhány azonban betegségelezéssel is foglalkozott, mindkettő viszonyossági alapon. Az egyesületek palettáját gyarapították végül az 1840-es évektől a zsidók asszimilálódását és társadalmi integrálódását segítő egyesületek és – ezzel ellentétes társadalmi tendenciával – a nemzetiségiek önszerveződését célzó szervezetek.

Érdekes ezt a sokszínűséget összevetni a nyugat-európai egyesületi fejlődés során addigra kialakult képpel. Egyfelől leszűrhető a következtetés, hogy a Nyugaton működött főbb típusok hiánytalanul megjelentek az 1848 előtti Magyarországon, legalábbis annak legnépesebb városában, Pesten. Ha például az 1857-ben publikált, a Habsburg Monarchia teljes területén akkor fennállt egyesületeket elemző statisztikai munka Bécsre vonatkozó adatait vesszük figyelembe, három

17 *Fülöp G.*: i. m. (6. jz.) 95–99. (A szerző ebbe a számba beleértette a társalkodó- és olvasóegylet néven létrejött szervezeteket is, és az alapítási évvel azonosított 165 egyesület meglétén túl feltételezte a 200 körüli számot.)

18 *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Bp., 2002. 116.; *Antalffy Gyula*: Reformkori magyar városrajzok. Panoráma, Bp., 1982. 105–106.

19 BFL Egyesületek, Pesti Polgári Lövészegylet, X. 234. 4–5.

alapvető megfigyelést fogalmazhatunk meg: 1. a nagyobb típusokban általában megegyezik Pest és a császárváros egyesületi palettájának összetétele; 2. arra is találunk példát, hogy Bécsben később jön létre hasonló intézmény, mint Pesten (a bécsi tudományos akadémia csak 1847-ben alakult meg, míg Pesten már 1830-tól működött; igaz, a tudományos társaságokat a fentebb elmondottak értelmében csak korlátozott értelemben lehet az egyesületek közé sorolni); 3. a bécsi egyesületeknek a pestiekét többszörösen meghaladó száma az ugyanazon típushoz tartozó egyletek számából fakad, melyek részben egy-egy kerülethez kötődtek, részben foglalkozásonként különültek el egymástól.²⁰ Egy másik összehasonlításban, a korabeli Pesthez lélekszámában közelebb álló német várost – Münchent – tekintve azt tapasztaljuk, hogy az 1842-ben kiadott városi címtár szerint a bajor fővárosban működött nagyszámú magántársaság, és az egymással rivalizáló tucatnyi társas egylet mellett lövészársaságból és zeneegyletből is több volt (6, illetve 4), de például egy sakk-klub és két képzőművészeti egylet nevét is tartalmazza a lista, miközben a jótékony szervezetek (például az óvodák) nem ebben a kategóriában szerepelnek, noha feltehetően ezek egy része is önkéntes társuláson alapuló intézmény volt.²¹ Ha viszont a 19. század első felének londoni egyesületi életét nézzük, akkor érzékelhető igazán a különbség: ott a szabadidő eltöltésére alakult sokféle, szakosodott klub és az „alsóbb néposztályok” erkölcsi irányítására létrejött szervezetek sokasága működött.²²

Mindebből levonható a következtetés, hogy a pesti egyesületi élet a tematikai képletet tekintve összességében megfelelt az egykorú nyugat-európai városokénak, noha gazdagságban elmaradt attól, és belső struktúráját tekintve a jótékonyági egyletek nagyobb, illetve a szabadidős klubok kisebb aránya figyelhető meg. Ha viszont a pesti egyesületek megalakulásának időpontját mérjük a nyugati párhuzamos intézményekéhez, akkor általában csekély elmaradást regisztrálhatunk: a Pesti Jótékony Nőegyesület létrehozása csak hét évvel követte a megfelelő bécsi szervezetét, a Magyarországon Kisdedóvokat Terjesztő Egyesület 1836-os megalapítását négy évvel előzte meg a hasonló bécsi intézmény megalapítása, a Budapesti Királyi Orvosegyesület pedig 1837-ben, vagyis csupán egy évvel a bécsi testvérszervezet után jött létre. Más esetekben (a Műegyesületnél, illetve a Természettudományi Társaságnál) 5–10 éves az elmaradás, a zeneegyletnél és a takarékpénztárnál pedig 20–25 esztendő a különbség. De nem csak a császárvároshoz mérve volt csekély a „követési idő” – a kisdedóvok tekintetében a kontinensen Genf után a másodikként jött létre a budai óvoda, a kisdedóvokat képző magyarországi iskola létrehozását pedig csupán a londoni intézmény előzte meg.

A magyarországi egyesületek nem csak tematikai specializáltságukban hasonlítottak a nyugat-európai ország egyleteihez. Intézményi szerkezetük és jogi proce-

20 *Moriz Stubenrauch*: Statistische Darstellung des Vereinswesens im Kaiserthume Österreich. Wien, 1857.

21 *M. Siebert*: Adreßbuch von München und der Vorstadt Au. München, 1842. Vö. *Heim, D.*: i. m. (9. jz.) 162.

22 *Morris, R. J.*: Voluntary societies i. m. (8. jz.) 339.

dúráik is megfeleltek azokénak. Mindegyiknek volt alapszabálya (a zeneegyletnél külön statútumot készítettek az általa létrehozott nyugdíjintézetnek, valamint az egyleti zeneiskolának), még ha jelentős különbség mutatkozott is kidolgozottság terén a Pesti Jótékony Nőegylet nyomtatásban németül és magyarul is megjelent statútuma, a Nemzeti Casino évről évre finomított „rendszabásai”, vagy éppen az egyik temetkezési egylet néhány soros és csak kézírásos formában készült alapszabálya között. Minden egyesületben létrejött a legmagasabb fórumnak számító, változó rendszerességgel (néhol félévenként, máshol csak háromévenként) összehívott közgyűlés és a két közgyűlés közt az operatív irányítást végző, választott tisztviselők kettőssége. A vezetők leválthatóságának gyakorlata jelentős fejleménynek tekinthető egy olyan országban, ahol ugyan a nemesi vármegyékben vagy a városi céhekben létezett hasonló jogi intézmény, de az országos politikában még nem: a kormányzat nem az országgyűlésnek volt felelős, és az országgyűlés sem a népképviselőt elve szerint működött. Az már más kérdés, hogy az egyesületi vezetők leváltására alig ismerünk példát (két segélyegyletben tudunk arról, hogy a korruptnak bizonyuló vezetőt a tisztújításkor leszavazta a közgyűlés), bár a forrásanyag hiányosságai az esetek többségében megakadályozzák, hogy meg tudjuk magyarázni a vezetők cserélődését.

Az egyesületi közgyűlések dönthettek a legnagyobb súlyú kérdésekben, így az alapszabály megváltoztatásában, és rendszerint még a tagfelvételtől sem az egyes vezetők határoztak, hanem a választmány (például a Nemzeti Casinónál). Az egyleti vezetőség jogi szerkezete és társadalmi összetétele is úgy alakult, ahogyan az a nyugat-európai egyesületeknél megfigyelhető: csekély különbséggel mindenhol valamelyik helyi ügyvéd végezte a titkár vagy jegyző munkáját, az egyesületi vagyoni kezelését pedig egy közismert kereskedőre (esetleg váltótörvényszéki ügyvédre, illetve az orvosegyesületnél egy patikusra) bízták. Az elnöki vagy igazgatói posztra a helyi közéletben jelentős személyt választottak, bár itt valószínűleg magyarországi sajátosságnak tekinthető, hogy a városi igazgatás csúcavezetői többnyire még az egyesületektől is távol maradtak, nemhogy azokban tisztséget szereztek volna, miközben a városban élő fő- és köznemesség nagy számban csatlakozott az egyletekhez és a vezetőségben is erős volt a jelenlétük. Az egyesületek választmánya (változó arányban) a város társadalmi elitjéből állt össze: nemesekből, kereskedőkből és értelmiségiekből. Számos egyesület védnököt is választott, mely tisztségre rendszerint József főherceget, Magyarország nádorát kérték fel, aki a magyarországi végrehajtó hatalom vezetőjeként lényegében alkirályként működött, emellett a császár öccse volt, ám ezen túlmenően Pest-Budán élő, és annak modern várossá fejlesztésében igen aktív szerepet játszó politikus is. Mindez a szerkezet összességében megfelel a korabeli angliai és német városok egyesületeiről megrajzolt képnek.

Az egyesületek nem csak a belső nyilvánosságot vették komolyan (több szervezetben az elutasított tagfelvétel ügyét a soron következő közgyűlés plénuma elé lehetett vinni), hanem a külsőt is. Az egyesületek egyre gyakrabban fordultak a nyilvánossághoz: a közgyűlések alkalmából nyomtatott jelentések és kimutatások

jelentek meg, melyekben a vezetőség elszámolt a rábízott anyagi javakkal, és beszámolt a szervezet működéséről. A nyomtatott beszámolók egyúttal reklámként is szolgáltak – nem csak felhívásokat tettek közzé (például csatlakozásra hívva az érdeklődőket vagy rendezvényeket hirdelve), de a tisztviselők és az adakozók névsorainak közzétételével a reprezentálás lehetőségét kínálták fel az erre fogékony (parvenü) társadalmi csoportok számára. Az egyesületek saját kiadványairól és a velük kapcsolatos eseményekről ráadásul az 1840-es években felfutó sajtó is rendszeresen beszámolt. Se szeri, se száma a korabeli újságokban az olyan rövidhíreknek, mint amilyen a pesti Gymnasticai Egyesület 1842. januári jelentése, amely tudósított a legutóbbi tisztújítás eredményéről (beleértve a választmány tagjainak névsorát is), a pénztár állapotáról és az iskolába beíratott gyerekek számának alakulásáról, és amiből az olvasó értesülhetett arról a büszkeséggel közölt fejleményről, hogy az előző évhez képest a diákok száma megduplázódott.²³

A formalitásokon és az intézményes szerkezet lehetőségeinek használatán túl az egyesületek tényleges társadalmi funkcióikban is hasonlítottak ahhoz, amit a szakirodalom a nyugati egyesületek működésével kapcsolatban megállapított. Az egyesületek lényegéhez tartozott ugyanis, hogy a társadalmi keveredést nem csak az alapszabályaikban hirdették, de igyekeztek meg is valósítani. Ezt olykor látványos gesztusokkal támasztották alá: a pesti polgári lövészegylet a reformkorban, szakítva saját hagyományával, egy a városban élő főnemes választott vezetőjének, a főnemesi alapítású és később is nemesi túlsúlyú Nemzeti Casino pedig már a megalapítás évében bevett a választmányba két polgári rangú kereskedőt. A pesti zsidóság integrálódása szempontjából szimbolikus aktusnak értékelhetjük, hogy 1841-ben négy kikeresztelkedett zsidó kereskedő is felvételt nyert a Nemzeti Casinóba – egy évvel azután, hogy az országgyűlés a városi követek ellenkezése dacára elfogadott egy, a zsidók megtelepedését jelentősen megkönnyítő törvényt, és alig négy évvel azután, hogy egyiküket még visszautasította az egyleti választmány. A zsidó kispolgárság szintjén ugyanebben az időszakban állt be fordulat: 1841-ben alakult meg az első olyan beteg- és temetkezési segélyezést végző egylet, melybe felvettek izraelitákat, sőt még a vezetőségben is keresztényekkel együtt vettek részt. A heterogén társadalmi összetétel esetenként jól kitapintható célokat is szolgált: a Pesti Jótékony Nőegylet 1817-ben megválasztott választmányában működő tizenkét hölgy közül hat polgári kötődésű volt (férje, még ha rendelkezett is nemesi címmel, polgári keresetmód szerint élt meg), hat viszont úri (járadékos) háttérű, és a város hat kerületének mindegyikébe egy-egy került közülük. E struktúra mögött vélhetően az a koncepció állt, hogy a kerületekre jutó két-két választmányi tag közül az egyik társadalmi tekintélyét, a másik a szegények felkutatásában és sorsuk nyomon követésében megnyilvánuló buzgalmát adta az egylet működéséhez. Az egyletek összetétele természetesen más és más arányt mutatott (például kézművesek csak az iparegyesületben és a segélyegyletekben vettek nagyobb számban részt), és az 1848-ig tartó rövid történetük során is különféle trendeket követett (például a polgárinak tekinthető személyek arányának növekedése a

23 Pesti Hírlap 1842. jan. 20.

Nemzeti Casinóban az 1830-as évek második felére tehető, attól kezdve a köznevelés jelenti az egyesület egyetlen jelentős rekrutációs bázisát). Az is megfigyelhető, hogy a városokban – nem csak Pesten, de Pozsonyban is – kialakult egy új fajta, az egyesületi életben aktív városi elit, amely tehát több szervezetben is aktív részt vállalt, ezzel személyi átfedést alakítva ki a különféle profilú, sőt olykor az egymással rivalizáló egyletek között.²⁴ Végül: az egyes városok történeti hagyományai (a város típusa vagy felekezeti összetétele) eltérő képleteket eredményezhettek. Erre példa, hogy a protestánsok tisztségviselése lényegében paritásos kvóta szerint alakult a nagy múltú evangélikus polgársággal rendelkező Pozsony egyesületeiben, míg ehhez hasonló nem tapasztalható Pesten, ahol csak az 1781-ben kiadott, a protestáns vallásgyakorlást a korábbi tilalom után felszabadító türelmi rendelet óta működhetett protestáns egyház. Az ilyen – az eltérő fejlődési utat követő városok különbségeire reflektáló – megfigyelések azonban ismét csak illeszkednek az újabb német egyesülettörténeti tanulmányok tapasztalataihoz.

A közvetítés közvetett vagy közvetlen bizonyítékai

A reformkori pesti és pozsonyi egyesületek megalakulási körülményeiről, szerkezetükről és működésükről elmondottak azt bizonyítják, hogy Magyarország legurbanizáltabb településeinek viszonylag rövid idő alatt kiépült egy, a kor igényeihez és a magyarországi városfejlődés korabeli szintjéhez képest szélesnek mondható egyesületi háló, mely tartalmában, az intézmények és a tisztségek elnevezéseiben, valamint működésében is illeszkedett a nyugat-európai városok hasonló szervezeteihez. Indokolt tehát felvetni a kérdést: mivel magyarázható ez a hasonlóság? A nyugati minta hatása nyilvánvaló, de érdemes azt is megvizsgálni, hogy milyen mechanizmusokon keresztül zajlott a példák megismerése és átvétele.

Ahogy az egyesülettörténetről általában elmondható, hogy aránylag kevés forrás áll a kutatás rendelkezésére (részint azért, mert privát intézményként működtek és irataiknak csak egy kis része került közlevéltárba, részint viszont azért, mert a fennmaradt nyomtatott források és iratok is gyakran a formalításokra korlátozódnak), hasonlótló mondhatunk szűkebben a minták közvetítésével kapcsolatban is. Igaz, aránylag gyakran találunk utalást az átvételre az egyesületek megalakítása körül képződött szövegekben. Az ilyen esetek egy részénél a külföldi minta indoklásként szerepel. Az 1827-ben megalakult Pesti Kereskedői Casino kezdeményezői például arra hivatkoztak kérelmükben, hogy „a világ minden kereskedővárosában létezik egy nyilvános felügyelet alatt álló ilyen egyesülési pont”, a pesti kereskedőknek pedig „más kereskedővárosok példáját kell követniük”.²⁵ A Pest-Budai Hangászegyesület alapítói fontosnak tartották megemlíteni, hogy „az oszt-

24 Hasonló jelenség érvényesült Temesváron a 19. század végén. Ld. *Balla Loránd*: Temesvár egyesületei a dualizmus korában, különös tekintettel a regionális identitást előmozdító egyesületekre. PhD-disszertáció. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2017. 233–236.

25 BFL IV. 1202. c. 2709. AN.

rák monarchia, akárcsak a külföld sok városában [...] célszerűen elrendezett egyesületek” szolgálják „a zene – mint a társasági kultúra emeléséhez szükséges művészet – szeretetét kiszélesítését és pallérozását” és hogy „hazánk két fővárosa ebben a tekintetben semmiképp sem maradhat el”.²⁶ A Pesti Műegylet szervezését elindító Trefort Ágoston egy újságban tette közzé felhívását, melyben a német művészeti egyesületeket állította mintának.²⁷ Hasonlóan hivatkoztak az 1841-től évente vándorgyűléseket tartó Magyar Orvosok és Természetvizsgálók a német „Naturforscher und Ärzte Versammlung”-ok hagyományára; igaz, a magyar szervezet első gyűlésekor a németek már a 18. rendezvényénél tartottak.²⁸ Néhány esetben az utalás az előképre nem konkrét, a kontextus viszont annál kifejezőbb. Az első pesti Wegweisert (a műfaj az útikönyv és címjegyzék keveréke volt) összeállító Joseph Andreas von Dorffinger például a jótékony nőegyesület alapítása kapcsán jegyezte meg, hogy az ilyen intézményt korábban „nélkülöztük”.²⁹ A magyarországi kiseddóvó mozgalmat összefogó egyesület 1830-ban megjelent kiadványából viszont süt a versengés büszkesége: „az egész civilisált világ kiragadtatott álmából az emberi megvilágosodásnak a legkorábbi nevelésre nézve újonnan feljött csillaga által, s felragadtatott ezen dicső példának követésére”, Magyarország pedig élen járva a folyamatban, „egyedül Geneve [Genf] fogott a szárazföldön előbb ezen munkához, mint Hazánk”.³⁰

Olyan esetekről is tudunk, amikor a példaképnek tekintett intézménnyel vagy annak képviselőivel a pesti egyesület szervezői felveszik a kapcsolatot. A Pesti Jótékony Nőegylet alapítói a szervezés részeként levélben fordultak Bécs város vezetőihez, hogy elkérjék a bécsi nőegylet alapszabályát, akik nemcsak a státútumot küldték el, de egy példányt az adakozási ív űrlapjából is, és a nyomtatványokhoz mellékelte hétoldalas levélben a bécsi egylet titkára érdemi tanácsokat adott a pesti egyesület szervezéséhez.³¹ A kiseddóvó intézetek kezdeményezésénél is tudunk konkrét kapcsolatfelvételtől: Brunswick Teréz grófnő, az első budai óvoda alapítója kiterjedt levelezésben állt Samuel Wilderspinnel, az angliai mozgalom vezéregyéniségével. A személyes kapcsolatot olykor az alapos tájékozódás pótolta. Az ifjú ellenzéki újságíró Kossuth Lajos 1837 és 1839 között börtönbe zárva nem csupán elolvasta Wilderspin alapvető pedagógiai munkáját a kiseddóvó intézetekről (igaz, nem az eredeti szöveget, csak annak német fordítását), de – a kiseddóvókat fejlesztő egyesület megbízásából – le is fordította magyarra, szabadulása után pedig az óvodamozgalom egyik aktív résztvevője (egyesületi választmá-

26 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL), Helytartótanácsi Levéltár, C 51 Departamentum polítiae in genere et civitatum 1836. 6. 14.

27 Társalkodó 1838. dec. 22.

28 Győry Tibor: Az Orvostudományi Kar története, 1770–1935. Pázmány Péter Tudományegyetem, Bp., 1936. 413.

29 J. A. Dorffinger: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königlichen Freystadt Pesth. Pesth, 1827. 301.

30 Brunswick T.–Rehlingen A.: i. m. (14. jz.)

31 MNL OL Regnicolaris levéltár, Archivum palatinae secretum archiducis Josephi, N 22 Acta Praesidialia 1817. III.

nyi tag) lett.³² Ennél is alaposabb munkát végzett Fáy András, aki az első magyarországi takarékpénztár létrehozását kezdeményező munkájában az egyes gyakorlati kérdések megoldásánál rendszeresen hivatkozik az általa ismert német, holland, francia és svájci takarékpénztárak alapszabályaira. Közel száz oldalas munkájában több tucat város ilyen intézményeinek ismeretéről tesz tanúságot, ráadásul olykor nem is csak a státútum szintjén, hanem attól megkülönböztetve a tényleges gyakorlatot és a helyi tapasztalatokat. A pesti egyesülettörténet vonatkozásában az is kiemelendő, hogy Fáy az általa gyakran használt kifejezéssel „Európában” talált szervezeti változatok közül kiválasztja a megítélése szerint a magyarországi viszonyoknak leginkább megfelelőt, például amikor betéti kamatlábként az európai összevetésben magasnak mondható öt százalékot javasolja.³³

A mintaközvetítés egy további mechanizmusát jelenthették azok az esetek, amikor egyes személyek a pesti egyesületek megszervezése előtt hasonló profilú külföldi szervezetekben tagságot szereztek. Széchenyi, aki a Nemzeti Casino mellett a lóversenyzésnek és a Gazdasági Egyesületnek is kezdeményezője volt, és az ilyen intézményekről döntően fiatalon tett nyugat-európai utazásai során szerzett élményeket, a fennmaradt tagsági oklevelek tanúsága szerint már 1823-ban csatlakozott a bécsi kais.-kön. Landwirtschaftsgesellschafthoz, a későbbiekben pedig a bajor (1839) és a galíciai (1847) mezőgazdasági egyletnek lett tagja, de felvették a Casino Verein in Wien (1841) és a cseh iparegyesület (1846) tagjai közé is.³⁴ A bécsi Kunstverein tagságán belül 1839-ben a helyi illetőségük után a lakóhely gyakoriságát tekintve Pest következett (66 taggal), megelőzve például az örökös tartományok központjait, Grazot (46 fő), Prágát (43 fő), Lemberget (50 fő), Brünnt (23 fő) vagy a császárvároshoz közel fekvő Pozsonyt (7 fő).³⁵ E személyek közül ráadásul utóbb többen a pesti testvérszervezetbe is beléptek. A képzőművészeti egyesületeknél egyébként gyakorlat volt az úgynevezett részvénycsere, vagyis hogy kölcsönösen intézményi tagságot nyújtottak egymásnak az ilyen egyletek. Az 1842-es pesti egyesületi tagnévsorból viszont az látszik, hogy éppen a bécsi szervezettel aránylag fagyos lehetett a viszony, mert míg a trieszti egylettel 100, a prágaival 10, a münchenivel 2 részvényt cseréltek, addig a béccsel csak egyet.³⁶ Személyi kapcsolatokat külföldi egyletekkel egyébként nem csak a pesti egyesületek építettek ki: a pozsonyi Egyházzenei Egyesület 528 tagjából 1837-ben legalább heten a bécsi Gesellschaft der Musikfreunde des österreichischen Kaiserstaates (és esetleg emellett más – „vidéki” – ausztriai zeneegyletek) tagjai is voltak, és figye-

32 *A korai nevelésről és a kisdednevelő intézetekről* című munka fordítását és a körülmények bemutatását ld.: Kossuth Lajos iratai, 1837. május–1840. december. Hütlenségi per, fogság, útkeresés. S. a. r. Pajkossy Gábor. Akadémiai, Bp., 1989. 227–304.

33 Pl. *Fáy András*: Terve a ’ Pest-megyei köznép’ számára felállítandó takarékpénztárnak. Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1839. (Reprint: Könyvértékesítő és Könyvtárellátó Vállalat, Bp., 1986.) 44.

34 Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár K 163.

35 Verzeichniss der ordentlichen Mitglieder des Vereines zur Beförderung der bildenden Künste in Wien in Jahre 1839. Wien, 1839.

36 A Pesti Műegyesület részvényeseinek névsora. Trattner-Károlyi, Pest, 1842.

lembe véve a bécsi lakhelyű és foglalkozásukban a zenei élethez kapcsolódó további személyek (zenetanárok, zeneszerzők, a Hofkapelle muzsikusai és énekesei) sorát, ennél még szélesebb személyi átfedést feltételezhetünk Bécs és Pozsony zeneegyletei között.³⁷ Mellesleg a Pest-Budai Hangászegylet zenész vezetői (karmesterei, szólistái) közül többen is Bécsből települtek Pestre. A személyes közvetítést a segélyegyesületeknél is van okunk feltételezni. A pesti temetkezési egyletet alapító személyek közül ugyanis szinte mindegyik külföldi születésű bevándorló volt Pesten – ki Bambergből, ki Bécsből, ki Karlsbadból, ki kisebb cseh- vagy morvaországi városból érkezett –, miközben a pesti polgárságon belül a nyugati irányból bevándorlók aránya a francia háborúk utáni korszakban már aránylag alacsony volt.³⁸ Márpedig a Habsburg Birodalom örökös tartományai közül éppen Alsó-Ausztriában és ez utóbbi két területen volt a legmagasabb a temetkezési és betegsegélyezésre szakosodott egyleteknek a száma a 19. század közepén.³⁹

Az utánzás megítélése

A pesti egyesületek legtöbbjéről elmondható, hogy alapítását követően igen hamar népszerűsége tett szert. Némelyeknek a taglétszáma szökött magasra – az alapítás évében 201 főt számláló pesti Nemzeti Casino tagjainak száma 1840-re 572-re nőtt, majd átmeneti csökkenés után a forradalom előtti években újra elérte ezt a szintet, a Pesti Műegyletnek 1842-ben 1468 tagja volt, ugyanekkor az Iparegyesületben közel 800 rendes (6 évre tagságot vállaló) tagot tartottak nyilván, a legnépesebb temetkezési egyesületnek pedig 1800 főre nőtt a tagsága. De a 30 000 fő körüli népességű Pozsony jelentősebb egyesületei is komoly vonzerőt gyakoroltak, a Pozsonyi Casinónak 1839-ben 308, az Egyházzenei Egyesületnek ugyanabban az évben 645 tagja volt.⁴⁰ Más esetekben a tevékenység kiterjedtségét érdemes kiemelni. A Pesti Jótékony Nőegylet által alapított dologházban 1830-ban mintegy 300 fő kapott munkát, az 1840-es műegyesületi tárlatot 9000 látogató tekintette meg, az iparegyesület 1846. évi kiállításán az ország minden részéből érkezett 516 kiállító által bemutatott iparcikkekre 22 136 fizető látogató volt kíváncsi.⁴¹

Az egyesületi mozgalom morális sikere azonban korántsem volt osztatlan. Több korabeli röpirat is állást foglalt az újonnan létrejött intézmények ellen, többek közt gyökértelenséggel és értelmetlen utánzással vádolva azokat. Egy névtelen nyomtatvány szerzője, akit azonban a szakirodalom utólag azonosított, az egyesületi szerveződés divatját értelmetlen utánzásnak állítja be, amikor így fogalmaz: „Mire való azon munkásság, mely feleslegesnek látszik? [...] – Hogyan!, felelnek,

37 Verzeichniss der Mitglieder des Pressburger Kirchenmusikvereins im Jahre 1837. Pressburg, 1837.

38 *Illyefalvi I. Lajos*: Pest és Buda polgári jogot nyert lakosai. Bp., é. n.

39 *Stubenrauch, M.*: i. m. (20. jz.).

40 *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Kalligram, Pozsony, 2009. 123., 130.

41 *Gelléri Mór*: Ötven év a magyar ipar történetéből, 1842–1892. Bp., 1892. 61.

nem tudja, hogy Berlinben vagy Londonban is létezik egy hasonló társaság? [...] Valóban kár, hogy annyi munkásság és annyi pénz vesztegettetik, s mindez csak azért, mert a pesti magyarok londoni, párisi vagy berlini stb. magyarok.”⁴² Egy másik pamflet szerzője még konkrétabban utal a kártékony divat eredetére: „Azon újdonságok, intézetek, melyeknek gróf Széchenyi az alkotója, azon általánosan elharapózott ’anglomania’, mely kevés kivétellel majd minden rendű és sorsú családjainkat meglepett [...] csupán a drága pénzen vásárolt hiú dicsőséget emelik.” Balogh László a kárhoztatott egylettípusokat is sorra veszi. „A casinók honunkban, hiszem, szépek; de csakugyan erőltetve alakultak, többeket vezérelt a hiúság, és úgy lettek tagjai”, a tagdíj megfizetése pedig súlyos terhet ró a résztvevőre, miközben csupán „a kártya és a pezsgő testi-lelki élelme”. Jóslata szerint az angol lovak meghonosítása a hazai lóállomány pusztulását fogja okozni. A „többi tudós, gazdasági és úgynevezett jótékony intézetek” irányában pedig az a fő kritikája, hogy „morális erőltetéssel létesülnek”, és főleg azt a célt szolgálják, hogy „sok számú tudósaink titoknoki s jegyzői cím után élhessenek”.⁴³ A kritikával Széchenyi is szembesült. Még 1831-ben kiadott *Világ* című munkájában, melyben nagy terjedelemben foglalkozott az egyesületekkel, a jellemző ellenvetések között sorolja, hogy „az angolt majmoljuk”, illetve hogy a casinók csak arra jók, hogy „karszékekben nyújtózva aludjunk vagy napestig pipázzunk”.⁴⁴

Az egyesületekben megnyilvánuló „idegenszívűséggel” és a nemzeti fejlődésre gyakorolt kedvezőtlen hatásukkal kapcsolatban azonban nem csak az elszegényedett, konzervatív szemléletű nemesség irányából érkezett bírálat. A kulturális egyesületek működésére saját tagságuk egy része is úgy tekintett, mint amely nem szolgálja eléggé a nemzet ügyét. Politikailag radikális, ifjú aktivisták látták úgy, hogy a Hangászegylet vezetése hibát követ el, ha az idegen nyelvű vokális műveket nem fordítják le magyarra, ha két nyelven (németül és magyarul) is kinyomtatják a meghívócedulákat és a plakátokat, és ha a műsorpolitikában nem élvez elsőbbséget a „nemzeti zene”.⁴⁵ A vita nyilvánvaló politikai dimenzióján túl az is figyelmet érdemel, hogy a két felfogás máshol kereste az egyleti koncertek potenciális befogadó közönségét: míg a jellemzően fiatal ügyvédekkel álló nemzeti csoport a kulturálisan egységesülő magyarság meghatározó erejére, a magyar nemességre számított, az egylet alapítóinak köre nyilvánvalóan annak a közegnek – a német ajkú városi polgárságnak – az igényeit igyekezett kiszolgálni, amelynek a pesti egyesület mintájának tekinthető nyugati szervezetek is. A konfliktus hátterében az a változás állt, hogy éppen a reformkorban felgyorsult a francia háborúk korában még meghatározó mértékben német nyelvű és kultúrájú pesti társadalom elmagyarosodása. Ez a konfliktus megmutatkozott a Műegyesület működésében, ahol kezdettől számon tartották, hogy a kiállított képek közül hányat festett ma-

42 [De Gerando Ágoston]: Pest. Egy tiszaháti magyar őszinte megjegyzései a hazafiság, utánzási kór és nevelés felett. Geibel, Leipzig–Pest, 1846. 12–13.

43 Balogh László: Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak honunkban. Pest, 1841. 9–11.

44 Széchenyi István: Világ. Pest, 1831.

45 Isov Kálmán: A Pest-budai Hangászegyesület és nyilvános hangversenyei, 1836–1851. Tanulmányok Budapest múltjából 3. (1934) 171.

gyar művész (bár a „magyarkénti” besorolás felől sem volt egyetértés – egyesek a magyarországi születést vették kritériumnak, míg mások a betelepült festőket is idesorolták volna). Az ellentét az 1840-es évek közepére érte el tetőpontját, amikor a „hazafiatlan”, „cosmopolita” vezetés akarata ellenére olyan döntés született, hogy a tagok közt kisorsolásra szánt, az egyesület által felvásárlandó festmények legalább egynegyedének magyar művésztől kell származnia, az egyesület saját gyűjteményébe beszerzendő képek között pedig nem szerepelhet külföldi festő alkotása.⁴⁶ A magyar nyelv és kultúra terjesztését célzó törekvés még a jótékonyági egyesületeket is elérte, amikor 1832-ben Pest vármegye közgyűlése döntést hozott, melynek értelmében felkérték a városban működő egyleteket, hogy az általuk fenntartott iskolákban (a nőegyleti és a kisdédóvó intézetekben) kizárólag magyar nyelven folyjon a tanítás.⁴⁷

Következtetések

A fentiekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy az egyesületi mozgalom megjelenése és feltűnően gyors terjedése Magyarországon külföldi minták hatására vezethető vissza. Ha a különféle egyletek hazai meghonosodásának esetenként meghökkenően korai időpontját vizsgáljuk, akár könnyen abba a tévedésbe is eshetünk, hogy alábecsüljük a korabeli Magyarország civilizációs elmaradását. Pedig csupán arról van szó, hogy az egyes szervezetek ideológiáját képező törekvések nem lehettek teljesen idegenek a közvélemény előtt, az egyesület mint szervezeti forma megismerése és adaptálása pedig könnyen és gyorsan elvégezhető feladat. Az egyesületeket érő kritikákban kétségkívül reális elem, hogy az efféle utánzás megragadhat a külsőségek szintjén.

Azt természetesen (források híján) nehéz megítélni, hogy a félig-meddig üres vagy csak pipázási helyiségként használt társas egyletek sztereotip képe mennyire felelt meg a valóságnak. Tény viszont, hogy az egyesületek számos olyan intézményt – iskolát, kórházat, rendezvénytypust – teremtettek meg Magyarországon, mely még évtizedekig fennállt, és a maga tevékenységi területének meghatározó szervezete lett. A társadalom szerveződésére gyakorolt hatását nehéz reálisan felmérni, ám az egyesületek által sugallt kép, miszerint a rendi határok áthidalhatók, vitathatatlanul illeszkedik a társadalmi átalakulás hosszú távú trendjébe.

Végül az is elmondható, hogy a reformkorban megszületett egyesületi rendszer összességében nem tekinthető a külföldi minta szolgai másolásának. Több példát is lehetne hozni arra, hogy a pesti egyesületek miben különböztek előképeiktől. Miközben az említett nyelvi harcok azt bizonyítják, hogy az egyesületeket a korban aktuális nemzetpolitikai célok szolgálatába lehetett állítani, más esetekben az egyes szervezetek sajátos törekvései is a hazai viszonyokhoz és társadalmi igé-

46 *Szvoboda Dománszky Gabriella*: A Pesti Műegylet története. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2007. 118–120.

47 Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, A nemesi közgyűlés iratai, IV. 2., 1832. jan. 14.

nyekhez igazodást mutatták. A Budapesti Orvosegyesület alapvető szerepet játszott a magyar nyelvű orvosi szakszókincs kidolgozásában. Az Iparegyesület, mely megalakulásakor a londoni korszerű technikai tudás terjesztésére szerveződött Society for the Diffusion of Useful Knowledge nevű társaságra hivatkozott, kezdetektől a hazai ipar megteremtését tekintette fő céljának, és az angliai mintától eltérően az itthon még csak csirájában létező szakképzett munkásság helyett a kézműves mesterek felé fordult. A Pesti Jótékony Nőegylet két alapvető jellemzőjében is eltért bécsi előképétől: kiterjedt intézményrendszert hozott létre, míg a császárvárosi nőegylet tevékenysége a jótékony gyűjtésekre korlátozódott, másrészt vezetésében érvényesült a polgári egyesületek társadalmi koalíciós tendenciája, amennyiben polgári élethelyzetű asszonyok kerültek kapcsolatba és működtek együtt úri hölgyekkel. Másfelől valószínűsíthetjük, hogy a reformkori pesti egyesületi életből alapvetően hiányzott egy olyan elem, mely az egykorú angol (és talán német) egyletek lényegéhez tartozott: a társas együttlét kellemes eltöltésének szokásszerűsége. Nem látszik nyoma annak, hogy az egyesületi tagok rendszeresen, pusztán a szórakozás kedvéért összejöttek volna. Jelzésértékű ebből a szempontból, hogy 1836-ban a Nemzeti Casino elrendelte, hogy az addig hatvandarabos étkezésletet növeljék százra, noha abban az évben tagsága 471 főt számlált.⁴⁸ Az egyik temetkezési segélyegylet alapszabálya pedig egyenesen megtiltotta, hogy tagjai a tagtársak temetésén kívül összegyűljenek, miközben a hasonló profilú angolai *friendly societies* tagjai egyben rendszeres időközönként együtt vacsorázó-vigadó baráti társaságok is voltak.⁴⁹ Az olykor hézagos forrásanyag és az ebből rekonstruálható kép alapján összességében úgy tűnik, hogy az egyesület mint szervezeti forma magyarországi meghonosodása inkább tekinthető a befogadó közeghez történő alkalmazkodásnak, mint üres másolásnak, „majmolásnak”.

ÁRPÁD TÓTH

'APING' OR ADAPTATION? THE PEST VOLUNTARY SOCIETIES OF EARLY 19TH CENTURY AS FOLLOWERS OF WESTERN PATTERNS

Focusing on the first voluntary societies of Hungary set up from 1817 onwards in Pest, the article analyses the impact of Western European antecedents on their Hungarian counterparts. After a brief survey on the mechanisms how travelling abroad as well as reading books and newspapers helped Hungarian public sphere to get informed about the West in the early modern period, it gives an overview of the earliest voluntary societies. The main part of the study analyses the mechanisms of transfer including the procurement of the annual reports or rules of Western voluntary societies by correspondence and personal

48 A Nemzeti Casino részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai s egyéb tudnivalói. Pest, 1836. Tudnivalók, 4. pont.

49 *Martin Gorsky*: Mutual aid and civil society: friendly societies in nineteenth-century Bristol. *Urban History* (1998) 3. sz. 312. A Pesti Első Temetkezési Egylet alapszabályát ld.: MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, C 80 Departamentum fundamentorum secularium 1838. 17., közölve: *Tóth Á.*: Önszervező polgárok i. m. (2. jz.) 246–247. (5. pont).

impressions during visits abroad. It is clear that the so far 'lack' of one or another type of voluntary society was frequently used as an argument for its founding in Pest, which implies a certain sort of emulation with rival urban centres. Unsurprisingly, voluntary societies easily became the target of conservative criticism which stressed the 'unrooted' character of these organisations and regarded this 'fashion' as 'aping' of the West. Yet, recent research has argued that their introduction into the towns of Hungary should be more considered as adaptation since they played real functions in the process of transformation into modern urban society.

Tóth Árpád (Miskolci Egyetem)

CONTENTS

STUDIES

- Ádám Bollók–János B. Szabó: How Did the Hypothesis on the Khazar Origin of the Information Preserved in Chapter 38 of *De administrando imperio* Disappear from Hungarian Historiography. A Historiographical Case Study 347
- Andor László: Why István Illésházy Joined István Bocskai (1605) 379
- Árpád Tóth: 'Aping' or adaptation? The Pest voluntary societies of early 19th century as followers of Western patterns 399

DEBATE

- Tamás Pálosfalvi: How Long Did the Siege of Belgrade Last in 1440? Reflections on an „extremely obscure” event 417

WORKSHOP

- László Bernát Veszprémy: An Old-fashioned Jesuit anti-Judaist. Béla Bangha SJ in the Labyrinth of the Jewish Question 439
- Gusztáv Kecskés D.: Relations between the Office of the UN High Commissioner for Refugees (UNHCR) and the Kádár Administration during the Hungarian Refugee Crisis of 1956 463

DOCUMENTS

- Tibor Marti: Unpublished Charters from the legacy of Beatrice of Naples 491

E számunk szerzői

B. SZABÓ JÁNOS PhD, tudományos munkatárs (Budapesti Történeti Múzeum) • BOLLÓK ÁDÁM PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK Régészeti Intézet) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK TTI) • LÁSZLÓ ANDOR történész (Szárliget) • MARTÍ TIBOR PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK TTI) • PÁLOSFALVI TAMÁS PhD, tudományos főmunkatárs (MTA BTK TTI) • TÓTH ÁRPÁD, dr. hab., egyetemi docens (Miskolci Egyetem) • VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT, tudományos segédmunkatárs (Veritas Intézet)

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél,
vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444,
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440,
vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda,
Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Történettudományi Intézetében
(1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.,
telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék),
illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest,
Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Történelmi Szemle 2017-es évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka

Nemzeti Kulturális Alap

TÖRTÉNELMI SZEMLE